

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ

doi: [10.12681/mnimon.604](https://doi.org/10.12681/mnimon.604)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ Ρ. (1987). ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. *Μνήμων*, 11, 208-218.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.604>

ΔΙΚΑΙΟ, ΔΙΚΑΣΤΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

(Προβληματισμοί με άφορμή τη βία και τη δικαιοσύνη
στη Μεσαιωνική Δύση)*

Πολλοί ιστορικοί βρέθηκαν, σε κάποιο στάδιο τῆς ἔρευνάς τους, ἀντιμέτωποι με δικαστικά ἀρχεῖα. Οἱ μελέτες τους εἶχαν διαφορετικούς στόχους ὅπως, γιά παράδειγμα, τὴν ἀγροτική ἱστορία, ἕναν θεσμό ἢ τὶς νοοτροπίες. Στὸ πλαίσιο ὅμως τῆς «Νέας Ἱστορίας», ἐδειξαν καινούριο ἐνδιαφέρον γιά τὰ δικαστικά ἀρχεῖα, ἔθεσαν νέα ἐρωτήματα, ἀνέπτυξαν διαφορετικούς προβληματισμούς και μεθόδους, συνέβαλαν ἔτσι στὸ νὰ φωτιστοῦν νέες ὕψεις μιᾶς ἱστορικῆς κοινωνίας.

Τὸ 1973, ὁ P. Vilar, σὲ ἀνακοίνωσή του σὲ διεθνὲς συνέδριο,¹ τόνιζε τὴν ἀξία τῶν μελετῶν ποὺ δὲν ἀντιμετωπίζουν τὸ δίκαιο μονάχα ὡς αὐτόνομο σύνολο κανόνων τοῦ ὁποίου μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἱστορική ἐξέλιξη, ἀλλὰ ὡς ἱστορική πηγή καθαυτή.

Τὸ δίκαιο εἶναι μιὰ μορφή τῆς ἀνθρώπινης συνείδησης. Ἀποτελεῖ λοιπόν, κατὰ συνέπεια, τὴν τυποποίηση ἑνὸς μέρους τῆς ἠθικῆς — ἢ και τῆς θρησκείας —, γίνεται δηλαδὴ «μάρτυρας» ἠθικῶν ἀξιῶν και νοοτροπιῶν, ἀκόμα κι' ἂν πρόκειται γιά τὶς ἀξίες ἐκεῖνες ποὺ ἐπιβάλλονται ἢ ἐκφράζουν κυρίως μιὰ διευθυντική τάξη. Ἄν λοιπὸν κάποια μεταρρύθμιση τοῦ δικαίου — ὑποταγή, ἀφομοίωσή του σὲ κάποιο ἄλλο ἢ ἐπανερμηνεία του —, ἐνδέχεται νὰ μαρτυρᾷ κάποια ἀλλαγὴ στὶς συνειδήσεις, ἀντίστοιχα, ἢ νέα του μορφή μπορεῖ νὰ ἐμφανιστεῖ ὡς «προϊόν» μιᾶς κοινωνικῆς ἀλλαγῆς. Σχεδὸν πάντα, οἱ κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις συνοδεύονται κι' ἀπὸ ἀλλαγὲς στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀξιῶν ἢ τῆς ἰδεολογίας : ποῖός μπορεῖ σήμερα νὰ φανταστεῖ τὴ δικαίηρξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ζέχωρα ἀπὸ τὴ γαλλική ἐπανάσταση; Τέλος, τὸ δίκαιο λειτουργεῖ πάνω στὶς ἀνθρώπινες σχέσεις μέσα ἀπὸ θεσμούς και

* Τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι μέρος μιᾶς ἀνακοίνωσης ποὺ ἔγινε στὴν Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ στὶς 18.12.85. Πρόκειται γιά κάποιες σκέψεις με ἀφορμὴ τοὺς προβληματισμούς ποὺ γέννησε ἡ ἐτοιμασία μιᾶς διατριβῆς στὴ Μεσαιωνική Ἱστορία : "Stratégies judiciaires et rapports sociaux d'après les plaidoiries devant la Chambre Criminelle du Parlement de Paris : XIVe - XVe siècles", Univ. Paris I. Panthéon-Sorbonne, 1986.

1. P. Vilar, "Histoire du droit, histoire totale", *Une histoire en construction : approche marxiste et problématiques conjoncturelles*, Παρίσι 1982, σ. 265 - 291.

μέσα από το προσωπικό —νομοθέτες, δικαστές, δικηγόροι, αστυνομικοί κλπ.—, που τους επανδρώνει. Οι θεσμοί αυτοί λειτουργούν ως μεσάζοντες ανάμεσα στα άτομα και στην εξουσία, λειτουργούν ως διακανονιστές των ανθρώπινων σχέσεων, «προστατεύουν» το άτομο ή «στηρίζουν» την εξουσία. Στο βαθμό λοιπόν που το δίκαιο, χάρη σ' ένα σύνολο μηχανισμών και μεθόδων πειθαρχίας, επιβάλλει μία κοινωνική νόρμα, μπορεί να γίνει αιτία αποκραυστάλλωσης ή μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων.

(Μάρτυρας) λοιπόν των ηθικών αξιών, «προϊόν» των κοινωνικών αλλαγών, αιτία αποκραυστάλλωσης ή μεταβολής των κοινωνικών σχέσεων, το ίδιο το δίκαιο είναι αναμφίβολα ιστορική πηγή. Οι θεσμοί που προορίζονται να εφαρμόσουν το δίκαιο, επεμβαίνοντας τόσο στις ιδιωτικές όσο και στις σχέσεις του ατόμου με την κεντρική εξουσία, «παράγουν» τις μαρτυρίες που συγκροτούν αυτό που αποκαλούμε «δικαστικά αρχεία» (ἀνακρίσεις, ἀγορεύσεις, δικαστικές αποφάσεις κλπ.). Ποιά είναι τα ερωτήματα που θέτει ή μελέτη τους στην κοινωνική ιστορία; Ποιές είναι οι κατευθύνσεις προς τις οποίες προσανατολίζει την έρευνα; ποιές είναι οι ύψεις της κοινωνίας που αποκαλύπτουν;

Πριν επιχειρήσουμε μια σύντομη παρουσίαση των τάσεων της σύγχρονης ιστοριογραφίας που βασίστηκε σε δικαστικά αρχεία, ας κάνουμε δύο γενικές παρατηρήσεις :

Α'. Υπάρχει μια διαλεκτική σχέση που συνδέει το δικαστικό μηχανισμό με την κοινωνική πραγματικότητα. Η αποδοχή του, δηλαδή ή επιλογή προσφυγής στη δικαιοσύνη για να λυθεί κάποια διαφορά, είναι μία κοινωνική σταθερά που εκφράζει τις δυνατότητες αποκατάστασης μιας διαταραγμένης ισορροπίας. Παράλληλα, ή δύναμη επιβολής του πειθαρχικού μηχανισμού εκφράζει την δύναμη επιβολής της ίδιας της εξουσίας, αλλά και επηρεάζει τη συμπεριφορά των ατόμων ως προς αυτήν. Το πεδίο, λοιπόν, των δικαστικών αποφάσεων ξεπερνά το θέατρο της νομικής διαμάχης, αντικατοπτρίζει την κοινωνική πραγματικότητα έτσι όπως την αντιλαμβάνονται οι νομολόγοι.

Β'. Μέσα από τα δικαστικά αρχεία διαγράφεται μια κοινωνία, αναδύονται οι συγκρούσεις των ανθρώπων. Πρόκειται, βέβαια, συχνά, για όριακές περιπτώσεις βίας. "Όμως κι αυτές δίνουν ένα κοινωνικό πλαίσιο στα φαινόμενα στα οποία αφορούν, παρέχουν τα κλειδιά έρμηνείας όλων εκείνων των σχέσεων που εκτυλίσσονται σε αντίθεση με τους νόμους. Στη σκηνή του δικαστηρίου, οι αντίδικοι χρησιμοποιούν ιδεολογικά κατασκευάσματα, φέρνουν στην επιφάνεια ένα σύνολο ηθικών και κοινωνικών αξιών που επιστρατεύονται στην προσπάθεια να πειστεί ο δικαστής, να «κερδηθεί ή υπόθεση». 'Αντίστοιχα, ή «νομιμότητα» της ποινικής δίωξης και της πειθαρχικής παρέμβασης διαμορφώνονται κι αυτές στο πλαίσιο μιας «άρχουσας» ιδεολογίας. 'Ας πάρουμε για παράδειγμα τις ἀγορεύσεις των δικηγόρων. 'Η «λεκτική τους

πάλη» συνθέτει ένα πολιτισμικό μοντέλο. Πέρα από τις στενά έννοούμενες νομικές αποδείξεις, ή αγόρευση υπακούει στην προσπάθεια να επιβληθούν στους δικαστές τα πιο ευνόικα για την υπόθεση κριτήρια, αποκρύπτοντας ή μεταβάλλοντας την αλήθεια. Η αξιολόγηση μιᾶς πράξης (έρμηνεια, αιτιολόγηση), οι χαρακτηρισμοί τῆς κοινωνικῆς ἑνταξῆς, ἡ δομὴ τοῦ λόγου, ὁ τρόπος νὰ κατηγοροῦν, νὰ διαμαρτύρονται ἢ νὰ ὑποτάσσονται ἐξαρθᾶται ἀπὸ τὴν εἰκόνα τῶν διαδικῶν γιὰ τὴν κοινωνία καὶ στοχεύει τὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις τῶν δικαστῶν. Τὸ πολιτισμικὸ μοντέλο ποὺ προκύπτει, ἀποτελεῖ τὴν ἔκφραση μιᾶς κοινωνικῆς élite, δέχεται ὅμως τὴν ἐπίδραση τῶν ἀξιών ποὺ εἶναι ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὶς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις καὶ μὲ τὴ σειρά του παρουσιάζει μιὰ τάση γενίκευσης, «ἐκλαϊκευσης», ἐξάπλωσης σ' αὐτές.² Τὸ μοντέλο αὐτὸ ἀναπαριστᾷ λοιπὸν, ἔστω καὶ παραμορφωτικὰ μερικὲς φορές, τὴν πραγματικότητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, θέλει νὰ τὶς ἐρμηνεύει, τὶς «νομιμοποιεῖ» ἢ τὶς καταδικάζει, τέλος τὶς ὀργανώνει στὸ βαθμὸ ποὺ κάθε ἰδεολογία μπορεῖ νὰ λειτουργήσει σὰν ἀληθινὴ «κοινωνικὴ ὑποδομὴ» ὑπαγορεύοντας στὰ ἄτομα μιὰ λειτουργία ἢ ἀδράνεια, σύμφωνες μὲ τὶς παραστάσεις τους τῆς κοινωνίας καὶ τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων.³

Θὰ μπορούσαμε, νομίζω, νὰ διακρίνουμε τρεῖς κατηγορίες, τρεῖς τάσεις, στὶς μελέτες ποὺ βασίστηκαν σὲ δικαστικὰ ἀρχεῖα. Πρόκειται, βέβαια, γιὰ ἕναν διαχωρισμὸ αὐθαίρετο καὶ ἡ παρουσίαση τῆς σχετικῆς ἱστοριογραφίας ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἐξαντλητικὴ. Θὰ ἤθελα ἀπλᾶ νὰ ἀναφερθῶ στὸς προβληματισμοὺς μὲ τοὺς ὁποίους αὐτὲς οἱ μελέτες πλουτίζουν τὴν κοινωνικὴ ἱστορία, μέσα ἀπὸ λίγα συγκεκριμένα παραδείγματα, ποὺ θεωρῶ ἀντιπροσωπευτικὰ, καὶ ποὺ ἀφοροῦν τόσο στὴ μεσαιωνικὴ ὥσο καὶ στὴ νέα εὐρωπαϊκὴ ἱστορία.^{3α}

Οἱ μελέτες τὶς ὁποῖες κατατάσσω στὴν πρώτη κατηγορία εἶναι μᾶλλον ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία τῆς ἐγκληματικότητας καὶ στηρίζονται σὲ στατιστικὲς τῆς βίας. Βέβαια ἡ ποσοτικὴ προσέγγιση τῆς ἐγκληματικότητας φωτίζει περισσότερο τὶς γνώσεις μας γιὰ τὶς σχέσεις τῆς κοινωνίας μὲ τὸν δικαστικὸ μηχανισμό παρὰ τὴν ἴδια τὴν ἐγκληματικότητα ἢ τοὺς ἐγκληματίες. Τὸ πρόβλημα-κλειδί σὲ κάθε τέτοια προσέγγιση, ποὺ ἔχει νόημα μόνον στὴ μακρὰ διάρκειά, εἶναι οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σὲ μιὰ «φαινομενικὴ

2. G. Duby, "La vulgarisation des modèles culturels dans la société féodale", G. Duby, *Hommes et structures au Moyen Age*, Παρίσι 1973, σ. 292 - 308.

3. G. Duby, "Histoire sociale et idéologies des sociétés", J. Le Goff - P. Nora (ἐκδ.), *Faire de l'histoire*, Παρίσι 1974, τ. I, σσ. 147 - 168.

3α. Οἱ βιβλιογραφικὲς μας ἀναφορὲς ἔχουν κυρίως ἐνδεικτικὸ χαρακτήρα. Γιὰ μιὰ ἀρκετὰ ἐνημερωμένη βιβλιογραφία σχετικὴ μὲ τὸ θέμα μας βλ. Ph. Robert - R. Lévy, "Histoire et question pénale", *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, XXII (1985) 481 - 526.

έγκληματικότητα), έτσι όπως αναδύεται από τα αρχεία, σε μια ανόμιμη έγκληματικότητα), που διαφεύγει από αυτά, και στην έγκληματικότητα που στ' αλήθεια παράγει ή κοινωνία.

Τα βασικά ερωτήματα που θέτουν αυτές οι μελέτες αφορούν στη συχνότητα με την οποία παρουσιάζεται μια τάξη, μια ηλικία, ή ένα φύλο, να επιδίδεται σ' ένα είδος βίας, ή στη σχέση των εγκλημάτων με την οικονομική συγκυρία, στη μαζική ή ατομική όργάνωση των αδικημάτων, στη σχέση τους με το άστικο φαινόμενο, ή ακόμα, και στη γεωγραφία ή στην τοπογραφία της έγκληματικότητας.

Ένα παράδειγμα μās δίνουν οι αγγλοσάξωνες ιστορικοί που έπεξεργάστηκαν τα πλούσια μεσαιωνικά δικαστικά αρχεία της Άγγλίας, θεωρώντας το αδίκημα και το έγκλημα ως τα εργαλεία επίλυσης κάποιων οικονομικο-κοινωνικών συγκρούσεων δια μέσου της βίας. Μία αμερικανίδα ιστορικός, μελετώντας τα αγγλικά χωριά του 14ου αιώνα, καταλήγει πως όλες οι τάξεις εκφράζουν μια αντικοινωνική συμπεριφορά απόλυτα ανάλογη με τη δημογραφική τους εκπροσώπηση.⁴ Αντίθετα για κάποιον άλλο ιστορικό, ή βία και ιδιαίτερα οι φόνοι στην Άγγλία του 13ου αιώνα, σε μια κοινωνία αγροτική, είναι, κύρια, τα όπλα στα όποια καταφεύγουν οι φτωχοί, και μάλιστα εκεί όπου δεν υπάρχει ένας δικαστικός μηχανισμός προσιτός, ώστε να λύσουν μέσα από αυτόν τις διαφορές τους.⁵

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν επίσης οι μελέτες για τη βόρεια Γαλλία που διηύθυνε ο P. Chaunu⁶ και μαρτυρούν μία μεταβολή στη δομή της έγκληματικότητας στον 18ο αιώνα. Οι εργασίες αυτές αποδεικνύουν το πέρασμα από μια έγκληματικότητα στην όποια κυριαρχεί ή φυσική βία σε μία έγκληματικότητα που στρέφεται κατά της ιδιοκτησίας, σε «αδικήματα επαγγελματιών», ή μάλλον δείχνουν ένα πειθαρχικό σύστημα που αξιολογεί διαφορετικά τις σχέσεις ιδιοκτησίας, και γίνεται πιο αυστηρό απέναντι στην αίσχροκέρδεια, στις κλοπές κλπ. Η μεταβολή αυτή συνδέεται με την οικονομική συγκυρία, που μεταφράζεται σε μια γενική άνοδο του βιοτικού επιπέδου, με τον πολλαπλασιασμό του πλούτου, για όρισμένες τουλάχιστο κοινωνικές κατηγορίες, και κατά συνέπεια με την ανάγκη να προστατευτούν καλύτερα τα υλικά αγαθά.

4. B. A. Hanawalt, *Crime and conflict in English Communities 1300 - 1348*, Cambridge, Massachusetts, 1979.

5. J. B. Given, *Society and homicide in thirteenth century England*, Stanford, 1977.

6. Άρθρα που δημοσιεύτηκαν στα *Annales de Normandie* (1962), (1966), (1971)· βλ. επίσης P. Chaunu, "Déviance et integration sociale, la longue durée", *Cahiers des Annales de Normandie* (1981) 5 - 15.

Ἐπίκεντρο τῶν μελετῶν ποῦ κατατάσσω στὴ δευτέρα κατηγορία εἶναι οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ὑπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς ἀνθρωπολογικῆς θεώρησης ποῦ ἀναζητεῖ τὴν τυπολογία τῶν συγκρούσεων ἢ τῆς βίας, τὴ διερεύνηση τῶν νοοτροπιῶν ἔτσι ὅπως ἐκφράζονται σὲ κάποιες ὀριακὲς περιστάσεις, ὑπὸ τὸ βᾶρος οἰκογενειακῶν δομῶν ἢ οἰκονομικῶν ἀναγκαιοτήτων, γιὰ μιὰ ἱστορικὴ περίοδο.

Ἡ ἀποδέσμευση τῆς τυπολογίας τῶν μορφῶν τῆς βίας, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια τὰ διαφορετικὰ στάδια μιᾶς τελετουργίας τῆς ἐπιθετικότητας· πρόκειται γιὰ μιὰ τελετουργία ποῦ τελεῖται δημόσια, ποῦ ἀποτελεῖ ἓνα εἶδος σεβασμοῦ πρὸς τὴν τάξη ποῦ ἡ ἴδια ἡ βία ἀνατρέπει, ἐπιτρέποντας ἔτσι στὰ ἄτομα νὰ προσαρμοστοῦν. Οἱ βρισιές, οἱ κινήσεις ποῦ συνοδεύουν ἓναν καυγά, οἱ τυπικὲς διαδικασίες ποῦ προϋποθέτει ἡ διεξαγωγή μιᾶς βεντέτας, εἶναι στενά συνδεδεμένες μὲ τὸ εἶδος τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων ποῦ ἐκφράζουν, μὲ τίς παραστάσεις ποῦ ἔχουν τὰ ἄτομα γιὰ τὸν ἑαυτό τους καὶ τοὺς ἄλλους, μὲ ἐκεῖνες τίς ἀξίες καὶ τὰ ἰδεώδη ποῦ θίγει ἡ αἰτία τῆς σύγκρουσης. Οἱ στρατηγικὲς τῶν οἰκογενειῶν στὴ γαμήλια ἀγορά, ἔτσι ὅπως τίς διαμορφώνει ἡ δομὴ τους, βρίσκουν κι αὐτὲς συχνὰ διέξοδο μέσα ἀπὸ τὸ κανάλι τῆς βίας. Τὸ προτέρημα αὐτῶν τῶν μελετῶν εἶναι ὅτι καταφέρνουν νὰ ἀναπαραστήσουν τὴν καθημερινότητα μιᾶς κοινωνίας. Ἐὰς πάρομε τὸ πιὸ δημοφιλές, ἴσως, παράδειγμα: Τὸ Montailou⁷ εἶναι ἓνα χωριὸ στὰ δυτικὰ Πυρηναῖα, τελευταῖο προπύργιο τῶν αἰρετικῶν στὶς ἀρχὲς τοῦ 14ου αἰώνα. Ὁ ἐπίσκοπος ποῦ ἀναλαμβάνει νὰ ὀργανώσει τὴν ἱερὰ ἐξέταση, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀποσπᾶσει μιὰ ὁμολογία, θέτει ἓνα πλῆθος ἐρωτήσεων ποῦ πιθανὸν νὰ ἀναγκάσουν ἔμμεσα, μέσα ἀπὸ κάποιες ἀντιφάσεις, τὸν ἀνακρινόμενο νὰ ὁμολογήσει. Ἔτσι, ὁ ἱστορικὸς χτίζει τὴν καθημερινότητα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων γύρω ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία, τὸν ἔρωτα, τὸ γάμο, τὸ θάνατο, τίς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐργασία καὶ τὸν πλοῦτο, τὸν χρόνο, τὴν πίστη ἢ τὴ μαγεία.

Κάπως ἀντίστοιχα, μέσα ἀπὸ πλήρεις δικαστικὸς φακέλλους, ὁ Υ. Castan⁸ κατόρθωσε νὰ δείξει, γιὰ τὸν 18ο αἰώνα στὸ Languedoc, πῶς τίς ἔννοιες «τιμὴ» καὶ «τιμιότητα» τίς οἰκαιοποιοῦνται ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, καὶ ὅχι μόνον ἡ ἀριστοκρατία, καὶ πῶς αὐτὲς γίνονται προσχήματα ἢ ἀληθινὲς αἰτίες συγκρούσεων. Μία ἄλλη ἱστορικὸς⁹ γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ καὶ ἐποχὴ, δείχνει πῶς τὰ ἐγκλήματα τιμῆς ἀνθίζουν ἐκεῖ ὅπου ὁ δικαστικὸς μηχανισμὸς ἐμφανίζεται ἀνίσχυρος, ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ προστατευ-

7. E. Le Roy Ladurie, *Montailou village occitan de 1294 à 1324*, Παρίσι 1975.

8. Y. Castan, *Honnêteté et relations sociales en Languedoc au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1974.

9. N. Castan, *Les criminels de Languedoc*, Τουλούζη 1980.

τεϊ ή οικογενειακή συνοχή διά μέσου ένδς κομφορμισμοϋ πού διατηρεϊ τήν ίσορροπία τών σχέσεων και καλλιεργεϊ για τά άτομα και τις οικογένειες μιá εικόνα ιδανική.

"Ένα τελευταϊο παράδειγμα μπορεί νά εϊναι όλες οι γιορτές και τά καρναβάλια πού συνοδεϋόνταν συχνά από βίαιες εξάρσεις, δίνοντας διέξοδο σέ βαθύτερες αντιθέσεις μεταξύ τών γενεών ή τών κοινωνικών τάξεων.¹⁰

'Η τρίτη κατηγορία μελετών έχει ως επίκεντρο μιá περιθωριακή κοινωνική ομάδα (αίρετικοί, τσιγγάνοι, πόρνες, μάγισσες κτλ.). 'Η ιστοριογραφική προσπάθεια πού έχει ως αντικείμενο τούς «περιθωριακούς», γεννήθηκε στο πλαίσιο τής «Νέας 'Ιστορίας» πού, μεταξύ τών άλλων, άντέδρασε στην παραδοσιακή τάση για ίστορία τών élites, αλλά σχετίζεται και με εκείνα τά κοινωνικά γεγονότα, στη δεκαετία τοϋ 1960, πού στέρωσαν τó πέρασμα τής λέξης «περιθωριακός» από άπλό επίθετο σέ όνομα οϋσιαστικό.

Χάρη στη δυναμική τής ιστορικής παρατήρησης μπορούμε νά παρακολουθήσουμε πορεϊες περιθωριοποίησης ή επανένταξης μιās ομάδας στο κοινωνικό σύνολο. "Έτσι, για παράδειγμα, όταν ή εργασία, πού άρχικά περιφρονήθηκε από τόν χριστιανισμό σαν συνέπεια τοϋ προπατορικού άμαρτήματος, επανακτᾶ, γύρω στον 13ο αϊώνα, ήθική αξία οι ζητιάνοι περιθωριοποιούνται.¹¹ "Ένα άλλο παράδειγμα προσφέρει ή άποψη ότι στις προβιομηχανικές κοινωνίες οι μηχανισμοί περιθωριοποίησης εϊναι σαφεϊς, αλλά λιγότερο καθοριστικοί: άν τó άδίκημα δέν διωχθεϊ, ό εγκληματίας επιστρέφει στην οργανωμένη κοινωνία.¹²

Παράλληλα μ' αυτές τις πορεϊες περιθωριοποίησης, μπορούμε νά παρακολουθήσουμε και τήν εξέλιξη τής ομάδας τής όποίας τήν ταυτότητα προσπαθοϋμε νά όρίσουμε: έτσι αναφαίνονται, για παράδειγμα, οι «στρατηγικές επιβίωσης» πού αναπτύσσουν οι τσιγγάνοι άπέναντι στις διώξεις τους.¹³

'Ο περιθωριακός εϊναι λειτουργικός για τó σύστημα: ενσαρκώνει τόν κίνδυνο πού άπειλεϊ τις βασικές ήθικές αξίες μιās κοινωνίας και μ' αυτόν τόν τρόπο συμβάλλει στη δημιουργία μιās συμφωνίας ως πρós ένα πρότυπο,

10. M. Bakhtine, *L'oeuvre de F. Rabelais et la culture populaire au moyen age et sous la renaissance*, Παρίσι 1970; E. Le Roy Ladurie, *Le carnaval de Romans*, Παρίσι 1979.

11. J. Le Goff, "Les marginaux dans l'occident médiéval", *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Παρίσι 1979.

12. B. Geremek, *Truands et misérables dans l'Europe moderne (1350 - 1600)*, Παρίσι 1980.

13. H. Asséo, "Les métamorphoses du 'métier de bohémien' en France au XVIII siècle", *La France d'Ancien Régime. Études réunies en l'honneur de P. Goubert*, Παρίσι 1985, σ. 15 - 23.

έτσι όπως οι πόρνες συμβάλλουν στη δημιουργία ενός πορτραίτου ιδανικής συζύγου.¹⁴

Ο περιθωριακός είναι, λοιπόν, ο καθρέφτης των άρχων, των αξιων, των φόβων μιᾶς κοινωνίας που μεταφράζονται στις μεθόδους καταστολής και τιμωρίας που επιλέγει ή εξουσία. Παράλληλα, δίνει άφορμή στη γέννηση μιᾶς ιδεολογικής επιβεβαίωσης στο όνομα ακριβώς κάποιων ήθικο-κοινωνικών αξιων. "Ας πάρουμε, για παράδειγμα των τελευταίων αυτών σκέψεων, ένα είδος «φανταστικῶν» συχνά περιθωριακῶν :

Τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα, ἡ Εὐρώπη ὅλη σείεται ἀπὸ ἕνα ἀληθινὸ κυνήγι τῶν μαγισσῶν, σὲ κλίμακα πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' αὐτὴ πού γνώρισε ὁ μεσαίωνας, ἐνῶ τὸν 18ο αἰώνα οἱ διώξεις καταλαγιάζουν. Ἱστορικοὶ πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ πρόβλημα, συνέδεσαν τὴν ἔξαρση αὐτῶν τῶν διώξεων μὲ τὴν προσπάθεια τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας νὰ πετύχει τὴν πολιτισμικὴ προσάρτιση τῆς ὑπαίθρου καταδικάζοντας καὶ καταδιώκοντας τὴ λαϊκὴ πίστη καὶ τὴν πρακτικὴ τῆς μαγείας,¹⁵ ἢ προσπάθησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ τέλος τῶν μαζικῶν διώξεων ἀποδίδοντάς το σὲ μιὰ πιὸ ἐκλογικευμένη ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμο, πού ἔκανε τοὺς δικαστὲς νὰ πάψουν νὰ βλέπουν τὸ θεὸ καὶ τὸ διάβολο νὰ παρεμβαίνουν στὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου σὲ μιὰ βάση καθημερινή.¹⁶

Τὸ θέμα μας ἐπιβάλλει νὰ ἀναφερθῶ, ἔστω καὶ ἐν συντομία, στὴν περίπτωσι τοῦ M. Foucault. Τὸ ἔργο του γενικά, ἀλλὰ καὶ τὸ "Surveiller et punir"¹⁷ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα, ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ἱστορικοὺς τόσο γιὰ τὴ μεθοδολογία του ὅσο καὶ γιὰ τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνάς του. "Ὅπως καὶ νὰ 'χει ὅμως, ὁ «αἰρετικὸς» αὐτός, θὰ λέγαμε, ἱστορικὸς ἐνέπνευσε καὶ ἐμπνέει πολλὰς προσπάθειες ἱστορικῆς γραφῆς καὶ ἐπεξεργασίας τοῦ ὑλικοῦ τῶν δικαστικῶν ἀρχείων.

Στὸ "Surveiller et punir", ὁ Foucault δείχνει πὼς τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν 18ο στὸν 19ο αἰώνα σηματοδεύεται καὶ ἀπὸ τὴ μετάβασι ἀπὸ ἕνα πειθαρχικὸ σύστημα πού εὐνοεῖ τὶς ἄγριες δημόσιες ἐκτελέσεις καὶ τὰ βασανιστήρια, σ' ἕνα ἄλλο πού καταφεύγει στὴ φυλάκισι γιὰ νὰ τιμωρήσει τοὺς ἐνόχους. Ἡ φυλακὴ, ἢ μᾶλλον ἡ νέα ἀντίληψη γι' αὐτήν, γίνεται ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ νέου πειθαρχικοῦ συστήματος. Ἡ ἐπίβλεψη τῆς ζωῆς, τῆς ταυτότητας καὶ τῆς δραστηριότητος τῶν καταδίκων γίνεται μιὰ στρατηγικὴ πού ἀποβλέπει στὴ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητα τῆς δικαιοσύνης, πού ἀποσκοπεῖ περισσότερο στὴν προστασία τῆς κοινωνίας παρὰ στὴν ἐκδικητικὴ ἐπιβεβαίωσι τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας.

14. A. Corbin, *Les filles de noce*, Παρίσι 1978.

15. R. Muchebled, *Culture populaire et culture d'élites*, Παρίσι 1978.

16. R. Mandrou, *Magistrats et sorciers*, Παρίσι 1980.

17. M. Foucault, *Surveiller et punir, naissance de la prison*, Παρίσι 1975.

Ο Foucault χρησιμοποιεί ύλικό αρχείων αλλά και γραπτά νομικών και φιλοσόφων. Το βιβλίο του δεν είναι όμως ανάλυση ιδεών ή συμπεριφορών και ο συγγραφέας δεν επιχειρεί ποτέ κάποια λεπτομερή κοινωνικο-οικονομική ανάλυση. Εισάγει, όμως, ένα νέο προβληματισμό πάνω στο έγκλημα και την εγκληματική συμπεριφορά χτίζοντας την αποδεικτική του μέθοδο γύρω από τις έννοιες «πειθαρχικό σύστημα» και «τιμωρία». Το πειθαρχικό σύστημα, οι δικαστικές πρακτικές εμφανίζονται άρρηκτα συνδεδεμένες με την κοινωνική δομή γι' αυτό και ασκοῦν μιὰ σύνθετη κοινωνική λειτουργία. Η νέα νομική θεωρία τῆς τιμωρίας ἐκφράζει μιὰ νέα πολιτική οικονομία τῆς ἐξουσίας, πού ἐπιτυγχάνεται χάρη σέ μιὰ νέα πολιτική ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ σῶμα τοῦ καταδίκου, ἔτσι ὅπως ἐκφράζεται μετὴν κάθειρξη, τὴν ἀπομόνωση, τὴν καθημερινὴ ἐπίβλεψη τοῦ ἐνόχου. Ὁ M. Foucault ἔθεσε μ' αὐτὸ τὸ ἔργο του νέα ἐρωτήματα στοὺς ἱστορικοὺς πού ἀναζητοῦν τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἐξουσία καὶ τὴν πολιτικὴ ἢ τὴν οἰκονομία τῆς ἀπὸ τῆ μιὰ, καὶ στὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὴν ἐπίδραση αὐτῶν τῶν δύο στὸ σύστημα ἀξιών, στὶς νοοτροπίες μιᾶς κοινωνίας.

Τονίσαμε πὺ πάνω ὅτι οἱ διαδικασίες ἐξέλιξης τῶν κοινωνικῶν δομῶν καὶ τῶν νοοτροπιῶν διαγράφονται καθαρότερα στὴ μακρὰ διάρκεια χάρη στὴν ὁποία ἀναδεικνύονται οἱ ἰδιαιτερότητες μιᾶς ἐποχῆς, μιᾶς κοινωνίας. Στὶς μεσαιωνικὲς δυτικὲς κοινωνίες, τὸ δίκαιο ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ αὐτὲς τὶς «θεμελιώδεις πολιτισμικὲς κατηγορίες» πού συνθέτουν ἕνα σύστημα· μιὰ ἀλλαγὴ σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὲς τὶς κατηγορίες προκαλεῖ μετατροπὲς καὶ τῶν ἄλλων.¹⁸

Μεσαιωνικὸ δίκαιο καὶ δικαστικὰ ἀρχεῖα εἶναι ἐργαλεῖα πολὺ χρήσιμα γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς δομῆς καὶ τῶν παραστάσεων τῶν κοινωνιῶν τῆς μεσαιωνικῆς δύσης : τὸ δίκαιο αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δὲν περιορίζεται σὲ ἕνα πεδίο τῆς ἀνθρώπινης σκέψης καὶ δραστηριότητος ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἔννοια κατ' ἐξοχὴ κοινωνικο-πολιτισμική. Στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων τότε κυριαρχεῖ ἡ θρησκευτικὴ πίστη πού καλλιεργεῖ τὴν τάση νὰ ἀντιλαμβάνονται τὸν κόσμον σὰν μιὰ ὁλότητα. Ἡ τάση αὐτὴ ἀντανακλάται στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ δικαιοσύνη πού ἀντιμετωπίζουν τὶς καταστροφὲς σὰν θεῖα δίκη, τὸ ἀδίκημα σὰν συνέπεια τῆς ἀμαρτωλῆς φύσης τοῦ ἀνθρώπου, τὶς ἀδυναμίες τοῦ δικαστικοῦ μηχανισμοῦ σὰν ἀποτέλεσμα τῆς ἠθικῆς παρακμῆς τῶν ὑπεύθυνων γι' αὐτό.

*Justitia est perpetua et constans voluntas jus suum unicuique tribuens*¹⁹: Αὐτὴ εἶναι ἡ φράση πού συναντᾶμε σὲ ἔλα τὰ κείμενα, τοῦ

18. A. Gourevitch, *Les catégories de la culture médiévale*, Παρίσι 1983.

19. J. Gerson, "Diligite justitiam", *Oeuvres complètes*, Mgr. Glorieux (ἐκδ.), τ. III. *L'oeuvre française*, σ. 519 - 538; Jean Juvenal des Ursins, "Audite illos et quod justum est judicare", *Écrits politiques*, P. S. Lewis (ἐκδ.), Παρίσι 1976.

14ου και του 15ου αιώνα, που πραγματεύονται την έννοια της δικαιοσύνης, που περιγράφουν ή ασκούν κριτική στο δικαστικό σύστημα. Διαρκής και σταθερή θέληση είναι μονάχα η θείκη· και η δικαιοσύνη λοιπόν είναι θέλημα θεϊκό. 'Επιβλήθηκε με τη μορφή εκδίκησης και τιμωρίας μετά το προπατορικό αμάρτημα, όταν ο άνθρωπος έχασε τον έλεγχο του σώματος γιατί αυτό βρέθηκε σε διάσταση με τη λογική του. 'Από τότε η αδικία ρίζωσε στην ανθρώπινη κοινωνία, η ειρήνη καταδικάστηκε. Πρόκειται βέβαια για μια πεσιμιστική αντίληψη, αλλά η ιδέα μιας κοινωνίας δίκαιης, ευτυχημένης είναι ξένη στις μεσαιωνικές, πρωταρχικά χριστιανικές κοινωνίες, εκτός κι αν προβάλλεται σ' έναν όνειρεμένο χρυσό αιώνα που συμπίπτει συνήθως με τη βασιλεία κάποιου ιστορικού αλλά εξιδανικευμένου μονάρχη.²⁰ Μέσα σ' αυτή την πεσιμιστική αντίληψη καλλιεργήθηκε το συναίσθημα μιας μαζικής ένοχής κι' αυτό έγινε ακόμα πιο έντονο και πιστευτό στους δύο τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα, στο πλαίσιο της αγωνίας που προκαλούσε η συγκυρία του εκατονταετή πολέμου, των επιδημιών και της οικονομικής κρίσης.²¹ Βέβαια, η ιδέα πως ο θεός τιμωρεί τους ενόχους είναι πολύ παλιά, και η έκφραση *peccatis exigentibus* χρησιμοποιεί σ' όλους τους χρονογράφους για να δηλώσουν πως η άμαρτία προκαλεί τη θεία εκδίκηση· πως κάθε νίκη είναι θεία ανταμοιβή, κι' η πίστη αυτή που μπορεί να αποτελέσει κίνητρο πράξεων γίνεται και καθολική έρμηνεία της ιστορίας.²² 'Η θρησκευτική πίστη μοιάζει να διεισδύει και στο νομικό λόγο : η κλοπή παρουσιάζεται σαν αποτέλεσμα της άπιστίας, η ανυπακοή δηλώνει μια υπέρμετρη περηφάνεια, αίτια ενός καυγά είναι η άσυγκράτητη όργη.

Το δεύτερο μέρος της φράσης —«η δικαιοσύνη αποδίδει στον καθένα το δίκαιό του»— είναι μια έκφραση εύπλαστη που αποδέχεται τόσες εφαρμογές όσες είναι και οι διαφορετικές νομοθεσίες ή οι κοινωνικές δομές. 'Η ένταξη λοιπόν σε μια κοινωνική τάξη ή ομάδα καθορίζει το status του ατόμου ως προς τον νόμο και, κατά συνέπεια, τα δικαιώματα που του παρέχονται από αυτόν. Μ' άλλα λόγια, η κοινωνική ένταξη και οι λειτουργίες που αυτή επιβάλλει προκαθορίζουν τον βαθμό και το είδος της ελευθερίας του ατόμου : τα δικαιώματα δεν είναι ατομικά, αλλά συλλογικά. 'Επίσης, η κοινωνικονομική θέση του ατόμου, το χαρακτηρίζει και ήθικά. Το νομικό δηλαδή status προκαθορίζει στα μάτια τους κι αυτές ακόμα τις προσωπικές άρετες και έλαττώματα. "Έτσι, ένα δικαστικό προνόμιο έρχεται, για παράδειγμα, να

20. F. Graus, "Social utopies in the Middle Ages", *Past and Present* 38 (1967) 3 - 19.

21. D. Delumeau, *Le péché et la peur : la culpabilisation en occident XIIIe - XVIIIe siècles*, Παρίσι 1983.

22. P. Rousset, "La croyance et la justice immanente à l'époque féodale", *Le Moyen Age*, 4ème série, No 3 (1948) 225 - 248.

ἐπιβεβαιώσει τὶς προσωπικὲς ἀρετὲς τοῦ εὐγενῆ ποὺ κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους δὲν εἶναι παρὰ συνέπεια τῆς καταγωγῆς του. Ἀντίστοιχα, ἡ καλύτερη ἀπόδειξη πὼς κάποιος δὲν ἔχει κλέψει μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ὅτι εἶναι πλούσιος. Ἡ δικαιοσύνη, λοιπόν, ἐμφανίζεται «στατική», συντηρητικὴ θὰ λέγαμε. Αὐτὸς εἶναι καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ἡ κριτικὴ τῶν συγχρόνων δὲν στρέφεται πρὸς τὴν οὐσία της, ἀλλὰ πρὸς τὸ προσωπικὸ ποὺ ἐπανδρώνει τὸ μηχανισμό της.²³ Ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητος δὲν ὑπαισέρχεται παρὰ γιὰ νὰ δηλώσει πὼς ἰσχυροὶ καὶ ἀδύνατοι ἔχουν τὸ ἴδιο δικαίωμα νὰ καταφεύγουν σ' αὐτή. Ἐν ἄρχικὰ στὸν πρῶμο Μεσαίωνα, ἡ ἰσότητα θεωροῦνταν «πηγή», «μητέρα» τῆς δικαιοσύνης, τὸν 13ο αἰώνα, καὶ διὰ μέσου τῶν θεωριῶν τοῦ Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτη, ἀναπτύσσεται ἡ ἀριστοτελικὴ ἔννοια τῆς «ἐπιείκειας» καὶ καταλήγουμε τὸν 14ο αἰώνα ἡ δικαιοσύνη νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν εὐσπλαχνία, δηλαδή μὲ μιὰ ἀρετὴ ἠθικὴ καὶ ἀτομικὴ.²⁴

Ἄλλὰ ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἐπίσης ἓνα στοιχεῖο τῆς πολιτικῆς παιδείας : Οἱ θεωρητικοὶ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου χρησιμοποιοῦν τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης γιὰ νὰ στηρίζουν τὴ νομιμότητα τοῦ πολιτεύματος : ὁ μεσαιωνικὸς μονάρχης ἔχει σὰν πρωταρχικὴ ἀποστολὴ τὴ διαφύλαξη τοῦ δικαίου, εἶναι ὁ ὑπέρτατος δικαστής.²⁵

Τὸ μεσαιωνικὸ δίκαιο λοιπόν, δὲν εἶναι ἓνα ἀπλὸ ποινικὸ σύστημα ἀλλὰ παρουσιάζεται σὰν ἓνα σύστημα ἐντολῶν μὲ θρησκευτικὸ, ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ περιεχόμενο. Ἡ πολυπλοκότητα τῶν πηγῶν τοῦ δικαίου στὸ Μεσαίωνα (ρωμαϊκὸ, ἐθιμικὸ ἢ ἐκκλησιαστικὸ) ἀλλὰ καὶ τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν (δικαιοσύνη ποὺ ἀπονέμει ὁ βασιλιάς, ὁ ἀρχων ἢ ἡ ἐκκλησία) καθιστοῦν τὴ μελέτη τῶν δικαστικῶν ἀρχείων πολὺπλοκὴ ἀλλὰ καὶ προνομιοῦχα ὡς πρὸς τὶς ὕψεις ποὺ μπορεῖ νὰ φωτίσει. Τέλος, ἡ δικαστικὴ παρέμβαση διαδραματίζεται δημόσια : τιμωρίες καὶ ἐκτελέσεις συγκεντρώνουν τὰ πλήθη στὶς κεντρικὲς πλατεῖες καὶ οἱ πόρτες τῶν δικαστηρίων μένουν συνήθως ἀνοιχτὲς στὸν κόσμον ποὺ φτάνει γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὴν παράσταση ποὺ δίνουν δικαστὲς καὶ δικηγόροι.

Μ' αὐτὲς τὶς πολὺ σύντομες παρατηρήσεις γιὰ τὶς μεσαιωνικὲς δυτικὲς κοινωνίες θέλησα νὰ τονίσω τὴ σημασία τῶν δικαστικῶν ἀρχείων γιὰ μιὰ μακρὰ ἱστορικὴ περίοδο ποὺ τὴ φανταζόμαστε συχνὰ ὁμοίωμορφη, στατικὴ,

23. F. Autrand, *Le Parlement de Paris : naissance d'un grand corps d'état*, Παρίσι 1981, σ. 24 - 25.

24. G. Le Bras, Ch. Lefevre, J. Rambaud, *Histoire du droit et des institutions de l'église en occident, l'âge classique (1140 - 1378): sources et théorie du droit*, Παρίσι 1965, σ. 352 - 366.

25. J. Krynen, *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Age*, Παρίσι 1981, σ. 184 - 190.

«σχοτεινή»). Ἡ πολυπλοκότητά της ἰσοπεδώνεται, εἴτε γιὰ νὰ ἀναδειχθοῦν τὰ φῶτα τῆς Ἀναγέννησης, εἴτε γιὰ νὰ ἐξιδανικευτεῖ μιὰ κοινωνία ὅπου ὑποτίθεται πὼς οἱ κοινωνικὲς σχέσεις εἶναι σταθερὲς—ὅπως πιστὸς εἶναι ὁ ἱππότης κι ὅπως προστάτης εἶναι ὁ φεουδαλικὸς ἄρχοντας—εἴτε τέλος γιὰ νὰ προβληθεῖ σ' αὐτὴν μιὰ εἰκόνα ποὺ θέλει νὰ παρουσιάζει τὶς ἀνθρώπινες σχέσεις ἄμεσες, τὰ πάθη ἀνεξέλεγκτα, τὴ βία ἀσυγκράτητη, τὴ δικαιοσύνη χωρὶς ἔλεος, τὶς συγκρούσεις διάφανες καὶ ἀνοιχτὲς ὅπως αὐτὴ τοῦ θεοῦ μὲ τὸ διάβολο. Ἔτσι γεννιέται ἓνας «μυθικὸς Μεσαίωνα» ἰδιαίτερα προκλητικὸς γιὰ ὅποιον ἀναζητεῖ τὸν βαθμὸ τῆς ἀλήθειας αὐτῶν τῶν ἐντυπώσεων καὶ τὰ δικαστικὰ ἀρχεῖα εἶναι ἐργαλεῖα προνομιακὰ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ.

Ἡ ἱστορία τῆς βίας εἶναι ἱστορία τῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων καὶ ἱστορία τῆς ἐπιβολῆς τῆς ἐξουσίας· ἀποδεκτὴ ἢ καταδικαστέα, νόμιμη ἢ παράνομη, ἡ βία καθορίζεται ἀπὸ τοὺς παράγοντες ποὺ συνιστοῦν τὴν κοινωνικὴ ὑποδομὴ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἢ τὶς κοινωνικὲς νόρμες ποὺ δὲν εἶναι πάντα φανερὲς ἀλλὰ ἐπηρεάζουν τὶς ἀνθρώπινες συμπεριφορὲς καὶ σχέσεις.

ΡΙΚΑ ΜΠΕΝΒΕΝΙΣΤΕ